

3. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи (тексты, перевод, комментарий). – М.: Наука, 1977. – 259 с. – №№ 32, 63.
4. Лященко А.И. «Eymundar saga» и русские летописи. //«Известия Академии наук СССР», VI серия, 1926, т. XX, № 12. – С. 1061 – 1086.
5. Мельникова Е.А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого: сб. «Восточная Европа в древности и Средневековье». – М., 1978. – С. 289 – 295.
6. Мельникова Е.А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. – СС, 1976. – Вип. 21. – С. 74 – 87.
7. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе.–Л.: Издательство Ленинградского университета, 1985. – 286 с.
8. Baumgarten N. de. Genealogies et manages occidentaux des Rurikides russes du X – e au XIII siècles // ОС. — 1927. — V. 9. — № 9.
9. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII-XVII вв. — М.: Наука, 1973. – 476 с.
10. Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XV вв. // ТОДРЛ. — 1963. — Т. 19. – С. 28 – 106.
11. Russ H. Das Reich von Kiev. – Handbuch der Geschichte Russlands, Bd. 1. Stuttgart, 1980. – S. 199 – 430.
12. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. — М.: МГУ, 1956. – 207 с.

Половинская В.В.

Русско-скандинавские общественно-политические отношения в XI – XII вв.

Анализируются общественно-политические взаимоотношения скандинавского и восточнославянского миров в XI-XII вв., их развитие.

Ключевые слова: Русь, Скандинавия, общество, политика.

Polovynska V.V.

The russo-scandinavian political attitudes in XI - XII centuries

Political mutual relations Scandinavian and Eastern Slavic worlds in XI-XII centuries, their development are analyzed.

Keywords: Rus, Scandinavia, society, politics.

УДК 346.232 (47+57)

ОСМОЛОВСЬКИЙ С.О.

СТАНОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII — XIX СТОЛІТТЯХ

Розглядаються ключові аспекти розвитку купецьких гільдій у Росії, які створили економічні і соціальні передумови для перетворення підприємців у самостійний клас. Проаналізовано чинники, що визначали це перетворення у правовому полі Російської імперії та суперечливі наслідки станово-корпоративної організації купецтва для підприємництва і ділової ініціативи.

Ключові слова: підприємець, купець, гільдія, станова – корпоративна організація.

Актуальність наукового дослідження історії підприємництва зумовлена цілою низкою причин. Без знання історії підприємницької справи, без узагальнення і творчого використання досвіду торговців, промисловців і банкірів неможливі ні формування нового типу господарника-підприємця, ні цивілізована перебудова економіки. У масовій свідомості й досі зберігається упередженість щодо власника, панують навіяні класичною літературою образи підприємців як хижих, обмежених, деспотичних людей. Комуністична пропаганда чимало зробила, щоб закріпити стереотип капіталіста-визискувача, а деякі непривабливі риси сучасного бізнесу ще більше обтяжують такі не зовсім слушні уявлення про підприємництво.

Радянська історико-економічна література відверто ігнорувала сповнені поваги до перших підприємців слова Ф. Енгельса: "... вони були всім чим завгодно, але тільки не людьми буржуазно-обмеженими" [1, с. 326]. В енциклопедичних

виданнях було відсутнє саме поняття "підприємець". Лише Мала Радянська Енциклопедія визначала підприємця як капіталіста, що визискує трудящих, як ворожий пролетаріатові та іншим трудящим класам соціальний тип. Проте видатний лексикограф В. Даль характеризував ділового торговця як заповзятливу, здатну до підприємництва і великих оборудок людину, "сміливу, рішучу і відважну на справи такого штибу" [2, т. 3, с. 388].

Поняття "підприємець", "капіталіст", "буржуа" у соціальному сенсі є майже синонімами, але в історичному контексті їх слід розрізняти. В. Даль так визначав ці поняття: підприємця — це той, хто організовує, здійснює щось; капіталіст — багатій, що має купу грошей, а буржуазія — середній стан, торговельно-ремісничий люд загалом [2, т. 1, с. 143; т. 2, с. 219; т. 3, с. 388]. Такі дефініції відображали не лише лінгвістичну традицію Російської імперії, а й суспільні уявлення того часу. Лише наприкінці XIX століття у публіцистиці та науковій літературі починає утверджуватись універсальне поняття "капіталіст" для характеристики всіх тих, хто в системі ринкових відносин вступав власником засобів виробництва і творцем нової буржуазної реальності. Проте до революції 1917 р. включно найуживанішим терміном на означення російського підприємця було слово "купець".

У соціально-економічному сенсі поняття "купець і купецтво" в Росії здавна вживали стосовно великої буржуазії. Купецьке звання було визначенням суспільної групи, вказувало на місце особи в соціальній структурі, на належність до конкретного станового розряду в межах певної станово-ієрархічної системи. Розуміння взаємозв'язку і різниці між соціально-економічними й законодавчо-нормативними ознаками цієї категорії надзвичайно важливе для дослідження історії російської буржуазії.

Поняття "купець" у законодавстві Російської імперії з'явилося у XVIII ст. і спочатку означало підприємця — торговця. Із розширенням ринкових зв'язків, ускладненням форм господарської діяльності та зміною законодавства, що регулювало соціально-економічний статус купецтва, до цієї станової групи увійшли представники всіх форм і видів підприємництва. Відтоді і аж до 1890-х років включно належність до купецького стану законодавчо визначало заняття не лише торгівлею, а й іншими промислами. І лише після ухвалення у 1898 р. закону про державний промисловий податок набувуться підприємцем купецького звання стало не обов'язковим. Саме з цього часу переривається прямий зв'язок між одержанням промислового свідоцтва для занять підприємництвом і здобуттям гільдійських документів [3; 13].

Отже, історія російського підприємництва впродовж майже двох століть була нерозривно пов'язана зі станово-корпоративними товариствами — купецькими гільдіями. Але становлення і розвиток його ділової ініціативи відбувалися у межах і правовому полі самодержавної імперії, де головні важелі управління перебували в руках дворянства чи генетично пов'язаної з ним бюрократії.

В історико-економічній літературі, як правило, наголошується той факт, що реформи царя Петра I забезпечили якісний стрибок у розвитку продуктивних сил Росії, рівний за своїм значенням індустріалізації радянського періоду. Тоді ж російська держава вперше у великих масштабах виявила попит на підприємницьку діяльність. Але при цьому у XVIII ст. роль держави в економіці надзвичайно зросла. Володіючи величезними матеріальними та фінансовими ресурсами, а також правом необмеженого користування землею та її надрами, держава перебрала на себе регулювання всього, пов'язаного з процесом виробництва і обміну, — від розташування підприємств і номенклатури виробів до розробки правил реалізації продукції. Власне, саме тоді було здійснено спробу створення державної, "регулярної" економіки, яку два століття по тому назвуть державно-монополістичною, а згодом — адміністративно-командною. Для розвитку господарства Росії це мало вкрай негативні наслідки.

Насамперед привертає увагу наполегливе прагнення Петра I створити поряд із державною промисловістю, зосередженою на казенних мануфактурах, подібним чином

організовану торгівлю. З метою отримання максимальних прибутків від продажу найбільш ходових товарів він встановив державну монополію на заготівлю і збут хліба, смоли, поташу, сала, воску і заліза. Таке обмеження торговельної діяльності зумовило розлад і дезорганізацію внутрішнього товарообігу, придушення вільного, ґрунтованого на ринковій кон'юктурі підприємництва.

Руйнівні наслідки мало і примусове створення купецьких компаній. Останні приваблювали Петра I не лише широким розмахом справи та об'єднанням купецьких капіталів, а й тим, що залучені до них купці виявлялися зв'язаними круговою порукою і спільною відповідальністю перед державою. Створювалися такі компанії на суто бюрократичних засадах. Призначений царем чиновник мав право включати до них на свій розсуд будь-якого іменитого купця, навіть усупереч його волі. Відмова від вступу, а тим паче самовільний вихід із компанії загрожували купцям великим штрафом або в'язницею. Добровільно ж до компанії купці не вступали, бо згідно із державним статутом вони не могли там отримувати більше 5-10 % прибутку, що не відповідало ані витратам, ані комерційному ризику [4, с. 59].

Такими самими фіскальними міркуваннями, прагненням встановити державний контроль над усією сферою ділової активності було зумовлене і запровадження нового станового поділу міського населення. У результаті розпочатої ще у 1699 р. реформи було зруйновано стару, відносно замкнену купецьку корпоративну систему (що виокремлювала серед жителів міст торговельну еліту "гостей" і членів "гостинної" та "суконної" сотень) і введено нові стани, що формувалися відповідно до реального економічного становища [5, с. 208].

Справжньою метою цієї реформи, попри декларований петровським указом благородний намір "усього російського купецтва розпорощену храмину паки зібрати", було інше міркування — "щоб всюди з того простягалася справжня державна користь" [5, с. 208]. У перекладі мовою економіки останнє формулювання означало не що інше, як прагнення самодержця "створити надійний тяглий стан й надійних постачальників скарбниці" [6, с. 4]. Щоб "купецькі люди" не розорювалися від поборів приказних і ратних служб і "скарбниці Великого Государя було поповнення", за указом Петра створювалася система міського самоврядування, містам надавалося право, "буде они похотят", звільнитися від влади місцевих воевод і регулювати життя рішенням виборних органів (земських ізб і магістратів) [7, с. 34]. При цьому цар найменше дбав про захист торгового люду від свавілля місцевої влади, прагнучи спрямувати потік купецьких капіталів у неосяжну державну скарбницю.

На підставі реформи регулярні громадяни (так відтепер називалися жителі міст) були поділені на дві гільдії із різними квотами представництва в органах самоврядування. До першої гільдії регулярних громадян були віднесені (за винятком дворян і хлібопашців) купці (оптовики та колишні "гості"), художники, вчені, мореплавці та лікарі. До другої — дрібні торговці та ремісники, поійменовані в указі "підлими громадянами". За межами гільдій залишилися "підлі люди" — поденники, прикажчики і робітники [7, с. 35].

Проте сподівання, що реформа звільнить купецтво від утисків місцевої бюрократії, не виправдалися. Тим паче, що цар не мав на меті прискорити процес формування в країні торговельного стану з усіма правами купецтва, принаймні в економічній царині. Запозичуючи у Заходу лише технічний і фіскальний аспекти розвитку, Петро не побажав випустити з-під своєї жорсткої опіки контроль над джерелами та масштабами купецьких капіталів. А головне — він не вивів купців із тяглового стану, змусивши їх платити подушну подать нарівні з кріпаками. Купецтво було звільнено від багатьох мит, йому було надано можливість широкого виходу на європейські ринки. Проте у державі йому було відведено жалюгідну роль економічної служниці реформаторських ініціатив Російської імперії. Не дивно, що переважна частина економічних новацій Петра I скончалася разом із ним. Указом від 24 лютого 1727 р. Катерина I фактично скасувала міську реформу, визнавши її неспроможність і навіть

шкідливість [7, с. 36]. Одночасно було засновано особливу "Комісію з комерції", яка мала дослідити причини занепаду торгівлі та виробити заходи щодо поживлення цієї важливої галузі господарського життя країни.

Наступну спробу організаційного оформлення купецького стану було здійснено лише у 40-х роках XVIII ст. Згідно з указом Єлизавети I у 1742 р. було утворено три купецькі гільдії. Формально корпоративний поділ купецького стану здійснювався за подвійним — функціонально-майновим — принципом. Але фактично брався до уваги лише функціональний — за різновидом торгівлі. Російська держава, як і раніше, керувалася суто фіскальними міркуваннями, оскільки різновиди торгівлі визначали розміри доходів [7, с. 37-38]. Гільдійна система помітно поживила підприємницьку діяльність, залучивши до цієї царини представників різних соціальних верств, зокрема чимало осіб "підлого звання". Водночас ця система підвищила соціальний статус купецтва, його роль в очах суспільства. Проте гільдії не дали очікуваного державою ефекту, не забезпечили збільшення надходжень до державної скарбниці. Створені з єдиною метою — впорядкувати надходження податків із середнього стану, вони залишили недоторканою принизливу для купецького стану "сорокаалтинну" подушну подать.

Новий етап у розвитку корпоративної організації купецтва почався в останній чверті XVIII ст. "Освічена самодержиця" Катерина II, під явним впливом учення французького Просвітництва, виявила себе переконаною прибічницею вільної від жорсткого контролю держави торгівлі. За часів її правління було скасовано чимало петровських указів і регламентів, які обмежували торгівлю і ділову ініціативу купецтва. Розширивши особисті й індивідуальні права купецького стану, Катерина II одночасно звільнила його і від сплати подушної податі, тобто вивільнила від "великого невільництва", як писали у клопотаннях до цариці самі купці. У її знаменитому "Наказі" містилася чітка вказівка на те, що "торгівля звідти видаляється, де їй чинять утиск, і запроваджується там, де їй спокій не порушують" [4, с. 66].

Прихильниця вчення французьких фізіократів Катерина у листуванні зі славетними просвітителями висловлювала рішучий намір перетворити соціально-економічний устрій імперії на засадах економічного лібералізму. Прагнучи зміцнити російську самодержицю в її намірах, Дені Дідро прямо підказував своєму вельможному адресатові один із перспективних соціальних орієнтирів. У витончено-услесливій формі він писав до імператриці: "Наскільки можливо приватній людині осягнути думки государя і звичайній людині зрозуміти думки геніальної, я бачу, що Ваша Величність поволя і прагне створення третього стану" [6, с. 21-22]. Катерина вміла цінувати слухні ідеї, особливо ті, що не суперечили її задумам. Усіляко зміцнюючи становище дворян в імперії, вона водночас із неабиякою енергією взялася до "насадження" і "розмноження" нового для феодально-кріпосницької держави стану "середнього роду людей", тобто буржуазії.

Політика, спрямована на прискорення формування третього стану, перетворення купецтва на привілейовану, відособлену верству суспільства, дістала остаточне вираження у царському Маніфесті 1775 р., що сповістив початок нової міської реформи. Реформа юридично закріпила поділ міського населення на міщан і купців (дворянство залишалось окремою елітною соціальною групою). У середовищі купецтва виокремлювалися три гільдії, а підґрунтя гільдійського поділу було покладено майновий принцип — за оголошеним капіталом, тобто звичайну реєстрацію декларованого купцями майнового стану. У 1775 р. розміри оголошеного капіталу, достатнього для включення до торговельної корпорації, становили: для першої гільдії — 10 тис. руб.; для другої — 1 тис. руб.; для третьої — 500 руб.

Маніфестом 1775 р. було фактично закріплено майновий ценз на право бути занесеним до купецького стану — 500 руб. "Міщанам, які не мають капіталу понад 500 рублів", звеліли "надалі не зватися купцями, але перейменувати їх міщанами ... які ж із міщан ... розторгуються і капітал свій примножать понад 500 рублів, тих уписувати

до купецтва" [8, с. 38]. Цим же актом купецтво звільнялося від подушної податі, замість якої слід було сплачувати щорічно по одному відсотку з оголошеного капіталу, тобто відповідно по 100, 10 і 5 руб. Цей принцип оподаткування купецтва проіснував до 1863 р. включно.

У документах щодо поділу купецтва на гільдії за принципом диференційованого оподаткування привертає увагу психологічний зміст формулювання: "капітали, сумлінно повідомлені". Так довірливо кріпосницька держава ще ніколи не спілкувалася з підданими імперії. Купецтво саме відносило себе до конкретної торговельної корпорації. Проте Маніфест Катерини II 1775 р. був сповнений глибоким економічним змістом. Російська імператриця не була настільки наївною, щоб апелювати лише до сумління професійних торгівців. Для кожної із гільдій встановлювалися ретельно диференційовані за рангом привілеї. Ось чому, як свідчать архівні дані, російські купці влаштували справжню гонитву за гільдійськими званнями, хоча вхідні квитки до цих корпоративних товариств коштували на той час недешево.

Власне, царським Маніфестом 1775 р. в ретельно завуальованій, але все одно помітній формі утверджувалося право абсолютистської держави торгувати як економічними, так і соціальними привілеями. "Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії" 1785 р. було остаточно закріплено монопольне право купців на торгівлю, отримання державних підрядів і відкупів. Купці першої гільдії здобули право здійснювати "всілякий торг" на внутрішньому і зовнішніх ринках, оптом і в роздріб, займатися промисловим підприємництвом ("заводити заводи і фабрики"), володіти морськими торговельними суднами. Купцям другої гільдії дозволяли вести торгівлю лише у межах імперії (оптову і роздрібну), займатися промисловим виробництвом і мати річкові судна. Нарешті, купці третьої гільдії могли вести лише дрібну торгівлю, утримувати лазні, заїжджі двори, корчми, невеликі річкові судна, "стани і рукоділля" [8, с. 39]. Торговельна діяльність, таким чином, була детально регламентована, причому найчисленніше третьогільдійське купецтво було значно обмежене у підприємницьких правах, на відміну від привілейованого становища купців першої та другої гільдій.

Такого стибу заходи важко оцінити однозначно. З одного боку, за умов панування самодержавно-станового режиму виокремлення купецтва в корпорацію, наділену певними правами та привілеями, захищало "торгових людей" від свавілля чиновників і дворянської еліти. Проте гільдійська система створювала обмеження, які потенційно стримували розвиток торгівлі та підприємницької ініціативи. "Грамотою" 1785 р. купецтво фактично звільнялося від рекрутської повинності, яку воно могло тепер сплачувати. Крім того, представники великого торговельного капіталу — купці першої та другої гільдій були звільнені від тілесних покарань і солдатських постойів; їм надавалося право вільного пересування і проживання на всій території країни, а також право бути нагородженими орденами і чинами "за справлені Батьківщині особливо важливі заслуги" [7, с. 40]. Купцям першої гільдії надавалися навіть суто дворянські привілеї — з'являтися при імператорському дворі при шпазі, носити губернські мундири тощо.

Реальна можливість швидкого просування соціальною драбиною не лише заохотила купецтво вступати до корпоративних товариств, а й буквально запаморочила голову численним представникам російських купецьких родин. Масовим стало явище, коли купці "по совісті" декларували завищені розміри своїх капіталів, щоб стати на вищій щабель гільдійської ієрархії, отримати орден, почесне звання чи дворянство. Абсолютистська держава, навчена досвідом фіскальних реформ XVIII ст., вдало грала на амбіціях торговельного людю, заохочуючи його до сплати якомога вищих податків. Показовою в цьому плані виявилася запроваджена Катериною II кумедна, але, як швидко з'ясувалося, економічно ефективна диференціація побутових привілеїв купецтва. Зокрема, купцям першої гільдії дозволялося роз'їжджати містом на парі коней у кареті, купцям другої гільдії — у колясці, а третьої — у візку, та й то на одній

коняці. Завдяки таким "заходам" урядові вдалося досягти очікуваного збільшення надходжень до державного бюджету [7, с. 41].

Згідно із "Міським положенням" 1785 р. "середній рід людей" заносився до шести магістратських книг, зокрема купецтво — до другої. Проте у цьому міському номенклатурному реєстрі була й особлива — п'ята книга, до якої записували купецьку еліту як "іменитих громадян". Ці звання купці набували тривалою і відданою службою в органах міського самоврядування, значними капіталами й торговельними оборотами (розмір оголошеного капіталу для купців мав становити не менш як 50 тис. руб., а для банкірів — 100-200 тис. руб.) і навіть здобуттям вищої освіти [7, с. 40]. Звання "іменитий громадянин" лише на крок віддаляло купців від дворян — єдиного справді привілейованого стану суспільства.

Державна політика морального заохочення торгівлі та ділової активності купців дістала відображення і в інших законодавчих актах. У 1800 р. купцям першої гільдії та іменитим громадянам була надана можливість після дванадцятирічного безперервного перебування у складі купецької корпорації здобути почесне звання Комерції-радника, в 1824 р. — Негоціанта (для купців, що вели велику заморську торгівлю) і Банкіра. Привілейоване становище купецтва виявлялося і в даруванні визначним представникам підприємницького класу особистого і спадкового дворянства. На початку ХІХ століття замість скасованого інституту іменитих громадян було засновано "першостатейне купецтво". Володарі цього почесного звання заносились до так званої Оксамитової книги "з метою увічнити пам'ять знатних купецьких родів" [8, с. 39]. У 1832 р. для представників третього стану було встановлено звання "почесний громадянин", а купці першої гільдії, що перебували у її складі не менше 12 років, здобули право на звання Мануфактур-радників.

Заснування станово-корпоративних торговельних товариств — купецьких гільдій створило реальні економічні, соціальні та правові умови для оформлення купецтва у самостійний стан, на ґрунті якого у Росії пустив коріння і почав швидко розвиватися клас підприємців. Характерною рисою нового купецтва, яка відрізняла його не лише від попередніх торговців, а й від інституту гільдій Західної Європи, було те, що воно становило "відкриту корпорацію". Належність до купецького стану не була не лише спадковою, а й навіть пожиттєвою і підлягала щорічній "атестації" шляхом сплати гільдійського збору (1% від оголошеного капіталу). Комерційні невдачі, погіршення економічної кон'юнктури і, відповідно, неможливість вчасно сплатити гільдійський збір часто-густо змушували купців залишати гільдії й приєднуватися до стану міщан.

Занепад багатьох купецьких сімей зумовлювали економічні причини. Розорені чи збіднілі опускалися на нижчий щабель соціальної драбини й записувалися до міщанства. За цих умов основним джерелом поповнення і відтворення купецького стану виявилися навіть не міщани, а підприємці, котрі вийшли із селянського середовища. Вступ до купецької гільдії був для них не лише обов'язковою умовою для здобуття юридичного дозволу на підприємницьку діяльність, а й своєрідною соціальною "нобілітацією". Найвідоміші російські торговельно-промислові династії ХІХ — початку ХХ ст. були засновані саме вихідцями із селян [5, с. 211]. Як переконливо довів видатний економіст М. Туган-Барановський, ядро торговельно-промислової буржуазії Росії утворилося саме з представників селянства, переважно у першій третині ХІХ ст., яку він назвав "золотою добою фабрикантського класу" [9, с. 79-82, 199, 202].

Триступенева гільдійська система проіснувала до 1863 р., коли було скасовано надто численну для корпоративного товариства третю гільдію. Перша і друга гільдії формально проіснували до 1917 р., але задовго до цього втратили своє колишнє практичне значення.

Пореформений період справедливо вважають часом розквіту російського підприємництва. Вперше за всю його історію купецтво дістало можливість вільного

розвитку, реалізації закладених у ньому ділових якостей. Але російській системі приватного підприємництва залишалися властивими риси, які відрізняли її від країн класичного капіталізму. На відміну від Англії, Франції, США і навіть Німеччини, де за доби економічного лібералізму держава лише виступала захисником суспільства з усією системою його цінностей (зокрема свободи підприємництва), в Російській імперії їй, як і раніше, належала провідна роль у визначенні економічних пріоритетів розвитку країни. Капіталізм у Росії від початку формувався як державно-регульований, такий, що не пройшов (за винятком окремих галузей видобувної промисловості) стадії вільної конкуренції і, відповідно, не зумовив створення справжнього класу власників-підприємців.

Царські реформи 60-70-х років XIX століття внесли цілу низку змін у чинне торговельне право. Зокрема, закони 1863 і 1865 років встановлювали принцип безстановості й рівності всіх дієздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Так, стаття 21 "Положення про мита за право торгівлі та інших промислів" 1863 р. визначала, що купецькі та промислові свідоцтва можуть бути видані "підданам усіх станів". Проте згідно зі статтею 12 закону 1865 р. оптова і роздрібна торгівля, заснування заводів і фабрик залишалися переважним правом купецького стану. І лише наприкінці XIX ст., із прийняттям нового положення про державний промисловий податок були остаточно скасовані станові привілеї на всі види підприємницької діяльності, а заняття торгівлею і промисловістю стало незалежним від здобуття купецького звання [10, с. 21, 28, 31].

Можливість вступу до купецького стану, поділеного у 1863 р. на дві гільдії, мали лише по-справжньому багаті люди. Зокрема, право на членство у першій гільдії та придбання відповідних корпоративних свідоцтв мали підприємці, котрі купували промислові патенти на торговельні підприємства першого розряду, промислові перших трьох розрядів або на пароплавне підприємство, за утримання якого сплачували понад 500 руб. річного промислового податку. Майновий ценз для вступу в другу гільдію був дещо нижчим. Для здобуття відповідних корпоративних документів необхідно було отримати патент на торговельне підприємство другого розряду, промислові 4-5 розрядів чи пароплавне, за утримання якого належало сплатити від 50 до 500 руб. промислового податку на рік [11, ст. 532-533]. Таким чином, купецтво було єдиним станом країни, вступ до якого залежав суто від щорічної сплати певного грошового збору на користь держави.

Хоча вартість самих гільдійських документів була порівняно невисокою: 50 руб. для першої і 20 руб. для другої гільдій (від 1906 року ціна була підвищена відповідно до 75 руб. і 30 руб.), проте разом із супутніми зборами ця сума досягала досить значних розмірів і була доступна лише дуже заможним людям. Зокрема, у 1913 р., щоб користуватися правами одеського купця першої гільдії, треба було сплачувати на користь держави щорічно понад 800 руб. [12, с. 22].

Після ухвалення 1898 р. закону про державний промисловий податок припиняється прямий зв'язок між одержанням промислового свідоцтва для заняття підприємництвом і здобуттям гільдійських документів. Водночас сам гільдійський збір із основного промислового податку перетворився на збір суто за належність до купецького стану [3; 15]. Отримання гільдійських станових свідоцтв стало добровільним, а на вступ до купецтва, як і раніше, не потрібно було згоди купецької громади.

Це одразу призвело до різкого скорочення чисельності купецького стану. Лише в 1899 р. вона зменшилася майже вдвічі. Одночасно у корпорації відбулися й якісні зміни: купецтво почали залишати найбільші підприємці країни. Цей процес, що розпочався ще у перші пореформені десятиліття, найвідчутніше дався взнаки на початку XX століття. Так, у 1899 р. в Російській імперії було видано 2,3 тис. патентів на промислові підприємства перших трьох розрядів і близько 8,0 тис. — на торговельні підприємства першого розряду, тобто понад десять тисяч документів, що давали право

на отримання купецьких документів першої гільдії. Разом із тим на 1899 р. їх було видано лише близько чотирьох тисяч [12, с. 20; 14, с. 137, 156, 175].

Згідно із переписом населення 1897 р. на території Російської імперії проживало 281,3 тис. купців (разом із членами їхніх сімей), що становило приблизно 0,2 % загальної чисельності населення. Переважна частина купецтва зосереджувалась у районах, які відрізнялися високим рівнем розвитку промисловості й торгівлі. [15, с. 18]. Проте наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чисельність купецтва вже не перебувала у прямому зв'язку із рівнем промислового чи торговельного розвитку країни. На цей час купецька корпоративна організація об'єднувала лише порівняно невелику верству маєтних людей, багато з яких взагалі не мали стосунку до підприємництва. У цьому стані залишалися представники родин, які традиційно, впродовж кількох поколінь, мали купецькі звання, і ті, хто шляхом приписки до купецтва, до цього міського середнього розряду здобував можливість зменшити адміністративні утиски. Набуває поширення і придбання купецьких станових свідомств для "звання", зумовлене соціальною психологією тогочасних заможних верств, сформованою за умов ієрархічного суспільства. Чисельність таких "умовних купців" була доволі значною, особливо у другій гільдії [12, с. 20-21].

На осіб, котрі вступали до купецької корпорації, поширювалися станові права і привілеї. Проте у пореформений період, після запровадження загальної військової повинності та скасування подушної податі станові переваги купецтва мали здебільшого декоративний характер. Причому станові привілеї поширювалися майже тільки на купців першої гільдії, які згідно із законом становили "особливий клас почесних людей у державі". Особи, котрі носили ці звання не менше 12 років, могли здобувати "за поваги до особливих заслуг у поширенні торгівлі" звання Комерцій-радників, а за "відзнаки з мануфактурної промисловості" — Мануфактур-радників. Своєю чергою, особи, удостоєні цих звань, нагороджені орденами, а також купці, що перебували у першій гільдії не менше 20 років, мали право на вище міське станове звання спадкового "почесного громадянина" [11, ст. 552, 554]. Єдиною реальною перевагою, яка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поширювалася на все купецтво, була так звана паспортна пільга, що звільняла його представників від необхідності приписки, обов'язкової для селян і міщан [12, с. 23].

На початку ХХ ст. стан купецтва об'єднував досить різноманітні соціальні елементи. Причому справді великих підприємців у його складі залишалось дуже мало, а більшість ділків взагалі не мали до купецької корпорації жодного відношення. Чимало їх належало до вищого міського стану — "почесних громадян" (особистих і спадкових), заснованого у 1834 р. Найпрестижнішим і водночас оптимальним для підприємницької діяльності за умов станово-ієрархічної структури дореволюційного суспільства вважалося звання спадкового "почесного громадянина" (що поширювалося і на членів сім'ї підприємця).

Росія набагато пізніше за інші країни Європи стала на шлях капіталістичної еволюції. Розвиток ринкової економіки у державі гальмували численні феодальні пережитки. У суспільстві зберігалася характерна для часів первісного нагромадження капіталу упередженість проти ділків і підприємців, схильність ототожнювати багатство і зло, підприємницьку вдачу і злочин. Літературно-художня традиція не відводила торгівцеві чи промисловцеві роль позитивного персонажа, а громадська думка, сформована за доіндустріальної доби, завжди більше цінувала гідність, християнське благочестя, аніж багатство саме по собі та будь-які форми комерційного успіху. Тому підприємці, котрі утвердились у діловому світі, мушили дотримуватися правил гри архаїчної станової системи, всіляко домагаючись чинів, звань і дворянських титулів [12, с. 26].

Ділові люди Росії всіляко намагалися змінити антибуржуазні тенденції у суспільстві. Вони будували школи, церкви, притулки для бідних, надавали величезні на той час гроші на університети, музеї, бібліотеки, картинні галереї. Слід зауважити,

втім, що цю сферу діяльності російського купецтва не варто перебільшувати. Віддаючи належне благодійницькій і меценатській діяльності, зважаючи на реальні факти справді безкорисливих пожертвувань з боку підприємців, належить пам'ятати, що власне підприємцями їх робило лише цілеспрямоване і послідовне господарське творення. Творцями вони виступали передусім у царині, де реалізовували свої людські якості, здібності, інтелектуальний потенціал, де були потрібні рішучість, знання ринкової кон'юнктури, тверезий розрахунок, уміння бачити перспективу.

1. Энгельс Ф. Дialeктика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — К., 1965. — Т. 20.
2. Даль В.И. Толковый словарь : В 4-х т. — М., 1989-1991.
3. Боханов А.Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX -начало XX в.) // Исторические записки. — М., 1986. — № 114.
4. Сущенко В.А. История российского предпринимательства. — Ростов-на-Дону, 1997.
5. История предпринимательства в России : В 2-х кн. — Кн. 2. Вторая половина XIX - начало XX века. — М., 1999.
6. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. — М.; Пг., 1922.
7. Галаган А.А. История предпринимательства Российского. От купца до банкира. — М, 1997.
8. Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX века. — М., 1997.
9. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. — СПб., 1907.
10. Вольтке Г.С. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии. — СПб., 1905.
11. Свод законов Российской империи. — СПб., 1899. — Т. 9.
12. Боханов А.Н. Деловая элита России. 1914 г. — М, 1994.
13. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. — Л., 1981.
14. Статистические материалы к проекту об изменении Положения о государственном промысловом налоге. — СПб., 1909.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Краткие общие сведения по империи. — СПб., 1905.

Осмоловский С.О.

Сословная организация предпринимателей Российской империи в XVIII — XIX столетиях

Рассматриваются ключевые аспекты развития купеческих гильдий в России, которые создали экономические и социальные предпосылки для объединения предпринимателей в самостоятельный класс. Проанализированы факторы, которые отразили происшедшие изменения в правовом поле Российской империи и противоречивые последствия сословно-корпоративной организации купечества для предпринимательства и деловой инициативы.

Ключевые слова: предприниматель, купец, гильдия, сословно – корпоративная организация.

Osmolovsky S.O.

Class organization of businessmen of the Russian empire in XVIII – XIX centuries

Key aspects of development of merchant guilds in Russia which have created economic and social preconditions for transformation of businessmen in an independent class are considered. The reasons which have defined these changes in a legal floor of Russian empire and inconsistent consequences of the estate-corporate organization of merchant class for business and the business initiative are analysed.

Keywords: the businessman, a merchant, guild, the estate-corporate organization.